

*Др Милан И. Миљевић,
професор Факултета политичких наука, Београд*

Пословна етика и финансијско тржиште

*“... свака природна, друштвена и
духовна појава може бити узрок,
разлог, мотив свакој другој појави
из нашег живота.”*

Буро Шустер

Пословна етика или етика у привреди (“business ethics”) и друштвена одговорност су фундаментални концепти који захватају скоро (у дилеми смо да ли и све?) све процесе и односе у организацији и процесе и односе организације. Актуелност ових концепата, према савременим теоријским сугестијама и резултатима емпиријских верификација, детерминисана је: скандалима на *финансијским тржиштима*, корупцијским аферама између бизниса и влада (владиних организација и институција), несагледивим могућностима и последицама технике и технологије, све већим преплитањем у процесу стварања производа и услуга различитих култура, повећаној самосвести јавности и значају јавног мњења за пословне активности организација, сталним повећањем моћи организација у друштву, ... То збори да се данас питање етике у привреди не поставља као питање “или – или”, него као питање “и – и”, односно утемељено веровање да само етички приступ пословању може донети дугорочан успех.

Научне расправе и теоријско-емпиријска истраживања седамдесетих и осамдесетих година овог века довеле су до оснивања бројних истраживачких центара,

удружења, часописа, као и увођења наставних предмета, чији је садржај пословна етика или етика у привреди, на пословним школама и факултетима. Смисао ових истраживања јесте прикупљање података о пословној етици и њеним односима, њихово описивање, класификовање, дефинисање, уопштавање, објашњавање, разумевање, предвиђање, контролисање и исказивање вредносних судова. Њихов резултат јесте искорак из учења Милтон Фридмана који тврди да је примарна одговорност пословања да максимизира профите. Наиме, он каже: “Постоји једна и само једна социјална одговорност пословања: користити њена средства и енергију у активностима које су осмишљене да повећају њене профите, све док остаје у оквиру правила игре ... и ангажује се у отвореној и слободној конкуренцији, без лажи и превара”.¹⁾ Међутим, досадашње научне расправе о етичком легитимитету предузетничких активности у конкурентском привредном миљеу, иако су задобиле широко признање (= пословна етика је трајна потреба) не могу и не захватају целину стварности пословне етике и њених односа. Наиме, пословна етика је на безброј начина повезана са другим појавама, па се целина тих и таквих веза и не може сазнати. Због тога сваки исказ о пословној етици и њеним односима не може бити у целости истинит, већ само вероватан. Овом ваља додати да наука као релативно независан, затворен и искључив систем идеја, веровања и праксе “није *истинитија* него *истинитијна*”, тј. да тежи истини”.²⁾ Због тога у промишљање пословне етике и њених односа ваља укључити и друге системе идеја, веровања и праксе – здрав разум, религију, идеологију итд.

Појмови *пословна етика* и *финансијско тржиште* су апстракције. А апстракција је уочавање заједничких својстава или ознака. Оно што је заједничко може се установити уколико се односи на *исту* класу *појава* као и између појава које спадају у *различите* класе или врсте. “Док *апстракција* изражава само *сличности* између *различитих* појава, појам изражава и *сличности* и *разлике*, и *уколико* је *својнајно* надмоћан: појам не може да упућује на *сличности* а да у исто време не означи и *разлике*. Према томе, појам се разликује од апстракције, јер апстракција захвата и схвата само оно што је заједничко у различитим појавама (или једној класи појава), а појам изриче оно што је *бићно*. Другим речима: *оно што је заједничко не мора бићно бићно, али оно што је бићно мора бићно заједничко*, бар у науци. У уметности и етици то не мора бити случај”.³⁾

Појам пословна етика није пасивна слика појаве етике у привреди, односно етике на финансијском тржишту, већ услов њеног појављивања за спознајну свест. Пословна етика се не може предочити, као ни финансијско тржиште, независно од појма који је посредује и ствара њен облик у свести - ствара облик повезаности етике са финансијским тржиштем у свести. То значи да само посредством научних појмова ми смо у могућности да изградимо научну слику света пословне

1. Milton Friedman: Capitalism and Freedom, “University of Chicago Press”, Chicago, 1963., p.133
2. Др Милош Илић: Научно истраживање – општа методологија, “Универзитет у Београду и Филолошки факултет”, Београд, 1996., стр. 47
3. Ђуро Шушњић: Методологија, “Чигоја”, Београд, 1999., стр. 40

етике и финансијског тржишта. Кроз научне појмове пословне етике и финансијског тржишта не само што описујемо стварност, него је и тражимо. “Наука је могућа тек када се појам може одвојити од појаве, то јесте *када је могуће приказати повезаност између појава у облику везе између појмова*: над сваким паром појава лебди њихов духовни облик! Јер појаве, ако се схвате научно, у ствари су појмови. Појам је појава уздигнута до своје бити, а изван те бити она је посве случајна и само привид: кроз појам ово случајно и привидно уздиже се до нужног и битног. Ако се тако меже рећи, теоријски појам је нормативни модел појаве (и зато релативно сталан), а оперативни појам искуствени модел те појаве (и зато променљив). Поређење између два модела показује колико овај други одступа од оног првог – колико је искуствено употребљив. Наука је вештина претварања појава у појмове, и односа међу појавама у научне законе: сазнање као превођење појава у појмове, стварности у симболе”.⁴⁾

Предмет нашег истраживања нису толико појаве пословне етике односно појаве финансијског тржишта саме за себе него *односи* међу њима – *односи пословне етике и финансијског тржишта*. Међутим, пре указивања и показивања односа пословне етике и финансијског тржишта, посебно у конкретно-историјској пракси, ваља указати на појам пословне етике и појам финансијског тржишта.

Проблем етике, у ширем значењу – корпоративне друштвене одговорности, често се у литератури дефинише на класичан начин, у смислу да је реч о добром или лошем понашању које утиче на друге људе – скупу људских права и дужности, моралних начела које људи примењују у процесу доношења и спровођења одлука и природи односа између људи. Дакле, пословна етика је примена начела етике на пословно понашање и често се поистовећује са људским и пословним достојанством запослених, високим степеном личног и општег пословног морала, које тражи висока продуктивност, профитабилност и ефективност пословања. Њено основно питање јесте питање критеријума исправног избора у реализацији предузетничких циљева између мноштва економских могућности. Задатак пословне етике, јер се етичка питања не могу избећи у савременом пословању као ни у другим аспектима наших делања, нашег живота у целини, би се могао поједностављено свести на критичко преиспитивање постојећег морала, норми и циљева у привреди и изналажење норми “доброг” привређивања. Без обзира да ли је процес стварања нове вредности – нових производа, услуга, идеја, ... – који се одвија у организацијама, примерен одређеном етичком нивоу или не, да ли су поступци на финансијском тржишту на том истом нивоу, захтева стално процењивање циљева и средстава које је повезано са целином процеса управљања – садржи потребу вредносног промишљања. Значи: етичка питања се не могу постављати тек у контексту расподеле профита, него ваља да се односе на целокупне предузетничке активности. Наиме, економија збори о ономе шта јесте, а етика о ономе шта треба, односно шта је допуштено у оквиру основних предузетничких циљева и сврхе ор-

4. Буро Шушњић, Исто, стр. 42

ганизације. У процесу пословања многа етичка питања спадају у једну или више од ове четири категорије: друштвену, свих интересних група, категорију унутрашње политике и личну. А основни појмови пословне етике су: вредности, права, обавезе, правила и односи. Ови инструменти пословне етике имају за циљ да утемеље норме “доброг” привређивања и пословања и критички промисле питања етички утемељених економски оквирних услова. Наиме, предузетничке одлуке имају одређене импликације како на унутрашње тако и на вањско окружење организације. Имајући у виду неопходну слободу као један од основних принципа предузетничког деловања у тржишној привреди, јасно је да механизми тржишта и правне норме имају ограничено дејство и не обезбеђују респектовање ових утицаја у процесу предузетничког управљања, појавила се неопходност да тај празан простор испуни пословна етика, која се заснива на принципу унутрашње, а не спољашње обавезе. Због тога о пословној етици и има смисла зборити само ако они који доносе одлуке располажу одређеним алтернативама – нису присиљени, потпуно детерминисаним условима, на пуку ре-акцију, већ имају одређену слободу одлучивања. Савремене организације располажу са моћи, знањем и огромним простором за одлучивање, што пред њих поставља и одговарајуће обавезе и одговорност. У том смислу се на макро-нивоу поставља питање “правичности” привредног система и примене моралних мерила у привредној, финансијској и социјалној политици. Значи, на овом нивоу пословна етика се посматра са аспекта друштва као целине. Она се бави питањима етичког утемељења оквирних услова привређивања, који треба да обезбеде фер односе у привреди, односно поштивање “правила игре” која у принципу треба да буду једнака за све учеснике и да свима обезбеди исте шансе за успех, који зависи од способности појединих актера. Истовремено се поставља питање правичности привредног система са аспекта размене и расподеле добара, власништва, пореске и социјалне политике... Моралност захтева фер однос, како нико не би за себе узео право да буде изнимка од правила или да себи приграби предности које се не могу на исти начин признати свим конкурентима. Једино одређивањем и поштовањем фер односа у пословању омогућује да се обезбеди једнака шанса на успех, а што је основа за стварање и одржавање мотивације и селекције најбољег квалитета у тржишној утакмици. У том смислу основна замисао конкуренције садржи кључну идеју да потенцијални конкуренти имају приближно исте шансе и да потрошач/корисник производа и услуга не буде обмањен разбијањем и развијањем конкуренције.

На мезо нивоу најбитнија етичка питања су она која се односе на интерну и екстерну одговорност организација. Организације су интерно одговорне запосленим, а екстерно различитим интермедијаторима, као што су синдикати, удружења послодаваца, потрошача. као и јавност у целини, итд. Предмет пословне етике на овом нивоу су вредносни судови и етичка пракса организације као целине, односно институције у односу на остале актере: држање обећања, добронамерност, помоћ другим људима, поштовање других људи, поштовање власништва, односно општа моралност.

На микро нивоу се поставља питање појединачних поступака и односа са аспекта предузетничких активности. При томе се не поставља етичко питање само руководних одлука, него и поступака и односа сваког појединца организације: однос према корисницима делатности (грађанима као појединцима), однос према друштву као целини, однос према организацији и однос према раду. Етика на овом нивоу истражује и промишља вредносне ставове запослених и даје предлоге за етички рационално понашање и делање.⁵⁾

Према емпиријским искуствима постоје три основна облика финансирања инвестиција и потрошње у савременим тржишним привредама: *самофинансирање сопственим средствима; директно финансирање и индиректно финансирање*, у оквиру кога се између антиподних јединица појављује посредничка улога финансијских организација и институција у процесима трансфера одговарајућих финансијских фондова, који је постао доминантан механизам финансирања и финансијских трансфера, чиме су *финансијске организације и институције заузеле место најважнијих механизма макроекономске политике*. Финансијско тржиште је, према савременим теоријским налазима, *организовано место и простор на коме се израже, тј. нуде финансијска средства и на коме се у зависности од понуде и тражње, организовано формира цена, иако да оно представља и организовани метод трансфера акумулације и новчаних фондова између економских јединица са суфицитом и јединица са дефицитом финансијских фондова.* "Финансијско тржиште је амбијент у коме се емитују и преносе финансијска подјацивања (обавезе) и изражава и реализује понуда и тражња за финансијским инструментама. Ово тржиште обухвата како организоване институције (као што су ефектне берзе, тржишта новца, девизне берзе), тако и посредничку трговину (тзв. шалтерско тржиште) и непосредну размену хартија од вредности између издавалаца и инвеститора".⁶⁾ Према томе, у савременој тржишној привреди финансијско тржиште обезбеђује економске и финансијске функције путем и помоћу којих се директно доприноси подстицању ефикасности (= ефикасно тржиште је оно на коме цене у потпуности одржавају све најновије информације) глобалног тржишта и привреде, као и повећање дохотка, имовине и благостања. Економске функције се остварују преко трансфера реалних економских ресурса од кредитора према дебитору. У том смислу функције финансијског тржишта су: *алокативна* – састоји се у прикупљању и преношењу слободних новчаних средстава од субјекта, који се њима привремено користи, на субјекте којима су потребни; *евалвацијска* – исказује се кроз формирање цене новца (камата) на основу понуде и тражње; *селективна* – одвија се преко селекције појединих тражилаца новца, и *информативна* – кроз пружање благовремених, целовитих и тачних информација учесницима у трговини о цени акција и других финансијских инструмената и обиму трговине, као и њиховим флуктацијама.

5. Др. Живка Пржуљ: Етика у привреди, Београд, 2000

6. Проф. др Бранко Васиљевић: Основи финансијског тржишта, "Принцип", Београд, 1999., стр. 11-12

Финансијско тржиште се најчешће дели на: *тржиште новца, тржиште капитала, кредитно тржиште, примарно (емисионо тржиште), секундарно тржиште и тржиште дериватних хартија од вредности (деривата).*

Позитивни ефекти, према савременим емпиријским генерализацијама, тржишта капитала настају у условима развијеног економског, тржишног и финансијског система, у оквиру којих тржишни механизми трансфера капитала представљају и јесу комплементарни а не супститутивни метод преусмеравања акумулације. У том смислу, адекватно промишљен и осмишљен финансијски систем представља општи предуслов деловања тржишта капитала и редуковања губитка друштвеног капитала услед погрешних алокационих одлука. А за ефикасно функционисање тржишта капитала, према резултатима савремених теоријско-емпиријских истраживања, неопходне су: *финансијске организације и институције засноване на одговорности; развијено и стабилно тржиште роба, производа, услуга, технологија, рада, знања, идеја итд.; задовољавајућа стопа формирања ипедње и финансијске акумулације; развијен систем информисања субјеката; развијен нормативни систем који прецизира правне околности функционисања финансијског тржишта и тржишта капитала; завидан ниво економске и финансијске образованости; завидан ниво моралности, етичности и професионалности кадрова који дејују на свим тржиштима, и висок ниво законске спровођења санкционисања казнама и брзом институционалном интервенцијом код неизвршавања презетих обавеза.* Наука каже да се само на тај начин могу постићи оптимални резултати у области финансијских трансфера и алокација акумулације.

Научно промишљање односа *пословне етике и финансијског тржишта* збори да они могу бити: *функционални (= корелациони), узрочни (= каузални), случајни и итд.* За теоријска уопштавања и конкретно-историјска деловања битни су корелациони (функционални) и узрочни (каузални) односи.

Битна обележја *корелационих* веза између пословне етике и финансијског тржишта састоје се у следећем:

- Пословна етика и финансијско тржиште које стоје у корелацији не морају да буду једно другом узрок, већ се може десити да их условљава нешто треће – нека трећа појава;
- Пословна етика и финансијско тржиште могу да буду узајамно повезани, али нам та и таква веза ништа не казује о њиховом временском редоследу;
- Променом финансијског тржишта мења се и пословна етика. Савремене иновације на финансијском тржишту (= иновације производа, иновације у процесима и организационе иновације) праћене су порастом значења пословне етике и обратно;
- Пословна етика и финансијско тржиште уколико су у корелацији веома су често у посредној повезаности. Та посредност може да буде релативно стална;

- Корелација може да показује висок степен повезаности (јачину везе између финансијског тржишта и пословне етике), али да нам још ништа не збори о односу снага тих појава једне према другој, и
- Корелацијом се само васпоставља зависност између пословне етике и финансијског тржишта, али се она не објашњава.

Па у чему је тада теоријска и практична вредност спознаје корелационих веза између пословне етике и финансијског тржишта? Она “се може исказати у неколико ставова: а) корелације су често дескриптивног карактера и немају експликативну снагу (њима се открива правилност и изражавају извесне опште и постојане везе између величина и вредности, али оне чекају да и саме буду објашњене), б) битни недостатак корелације јесте губљење из вида производне, стваралачке, генетичке особине: узрочност свакако припада теорији промене, док је корелација у вези са теоријом структуре, ц) односи између појава или њихових обележја обично се изражавају квантитативно, што значи да корелације занемарују квалитативну одређеност појава, д) корелација изражава извесну правилност јављања скупних појава, али оставља неодређеним понашање појединачног случаја, познавање корелације само је полазна тачка за даљу анализу, то јесте откривање узрока, функција итд., е) основна практична корист од упознавања корелација састоји се у могућности предвиђања: када се јави једна појава, јавља се и друга, што значи да се појаве могу успешно предвиђати, иако не знамо објаснити њихову везу”.⁷⁾

Уколико постоји узрочни облик повезаности финансијског тржишта и пословне етике тада се отвара следећа група актуелних и битних питања:

- Да ли финансијско тржиште, посебно у земљама транзиције, производи потребу за пословном етиком?
- Да ли финансијско тржиште временски претходи појави пословне етике ма како временски размак био незнатан?
- Да ли је финансијско тржиште узрок пословне етике, да ли смер кретања иде увек од узрока ка последици, премда се накнадно успоставља однос узајамног деловања – повратно деловање последице на узрок?
- Да ли су финансијско тржиште (као узрок) и пословна етика (као последица) по правилу непосредно повезани?
- Да ли је узрочна веза између пословне етике и финансијског тржишта стална него и нужна?
- Да ли су финансијско тржиште (као узрок) и пословна етика (као последица) појаве неједнаких снага, и
- Да ли узрочни тип везе између пословне етике и финансијског тржишта има експликативну снагу?

Светска емпиријска искуства, посебно она у системима проширене људске саградње, јасно зборе да је одговор на претходна питања потврдан. Међутим, у државама-преступа (државама сиве економије и противзаконитих привредних, а посебно финансијских активности) у којима доминирају: корупција, превара, крађа и из-

7. Буро Шушњић, Исто, стр. 85-86

нуђивање, утаја пореза, употреба рата, употреба закона за легализацију финансијских махинација, одговор је негативан. Наиме, у државним заједницама у којима доминира корумпирана пословна и банкарска олигархија, која креира и спроводи незакониту емисију новца и разарање монетарног система као и незаконито убирање пореза и њихово усмеравање према одабраној елити, у којима хиперинфлација закона, уредби и упутстава има за основни циљ да омогући извлачење свих финансијских резерви које се налазе код грађана, не може се говорити о постојању финансијског тржишта, а пословна етика је мислена именица.

Пошто, према научним налазима, “узрок и последица могу да постоје истовремено, али не могу да се појаве истовремено” и пошто “последнице постоје у исто време са својим узроцима” на које понављамо делују, као и да се у “узрочном односу ради о односу неједнаких снага, при чему се обично мисли да је дејство узрока на последицу снажније од дејства последице на узрок, што уопште не мора бити случај”,⁸⁾ јер понекад, као што је случај са пословном етиком, последица може да има далеко шире размере и моћ него што је садржано у њеном узроку, ваља отпочети процес стварања услова за које смо претходно казали да су неопходни за ефикасно функционисање финансијског тржишта у СРЈ. А за отпочињање и реализацију овог процеса, према савременим светским емпиријским искуствима, постоје следећи модели: традиционални, маркетиншки и реинжењеринг. Према резултатима наших анализа условима Републике Србије примерен је реинжењеринг јер је то кључ ка промени.

Реинжењеринг је “фундаментално преосмишљавање и радикално редизајнирање пословних процеса у циљу остваривања драматичних побољшања у кључним савременим мерилима пословања, као што су цена, квалитет, услуга и брзина.” Према томе, реч је о потреби почетка изнова. Почети изнова не значи кришење онога што већ постоји (= финансијских организација и институција; тржишта роба, услуга, идеја, ...; стопе формирања штедње и финансијске акумулације; система информисања субјеката; нормативног система који прецизира правне околности функционисања финансијског и тржишта капитала; економске и финансијске образованости; професионалности кадрова који делују на свим тржиштима; нивоа законске строгости санкционисања казнама, ...) или прављење додатних промена које базичну структуру финансијског тржишта остављају нетакнутом. У суштини реинжењеринг јесте напуштање давно успостављених процедура на финансијском тржишту, организационе иновације, иновације производа и услуга на финансијском тржишту и иновације у процесима. То напуштање мора да буде фундаментално, а што значи без претпостављања и претпоставки – оних претпостављања и претпоставки које су већ уграђене у многе процесе на овом и оваквом нашем финансијском тржишту. Конкретно, реинжењеринг најпре одређује шта финансијска организација мора да уради, а затим како то да уради. Према томе, реинжењеринг занемарује оно што јесте на финансијском тржишту и концентрише

8. Буро Шушњић, Исто, стр. 87

се на оно што *треба да буде*, а то је већ простор за *суштинска мишљења пословне етике*. То захтева сучељавање са генералним изазовом релативизма – наивним и културним. Изазов релативизма указује на сву дубину и комплексност пословне етике. Наиме, увек смо на финансијском тржишту у искушењу да прихватимо лакши пут који нам релативизам нуди.

Пут ка променама захтева *радикално* редизајнирање финансијских организација и финансијског тржишта: одбацивање свега онога што је застарело, занемаривање свих постојећих структура и процедура и проналажење потпуно нових начина за остваривање: улога финансијског тржишта, финансијских институција, функција тржишта новца, тржишта капитала (примарног и секундарног тржишта капитала као и берзанских операција), хипотекарног тржишта, терминског тржишта и девизног тржишта. Према томе, реинжењеринг јесте *реинвенција пословања на финансијском тржишту, а не његово побољшавање, повећавање обима или модификовање*.

Реинжењеринг се уводи, према емпиријским сугестијама, само онда када постоји *потреба за изузетно сложеним променама*. Зар реприватизација није таква промена? Зар транзиција не захтева комплетно уклањање старог и његову замену нечим новим? Реч је о потреби за *драматичним побољшањем финансијског тржишта, а њега нема без асистенције пословне етике*. Према савременим искуствима реинжењеринг спроводе: организације које се налазе дубоко у кризи, организације које нису још увек у проблемима, али чија је врховна управа у стању да на основу корелационих и узрочних веза и повезаности предвиђа долазак невоља, као и оне организације које су на врхунцу моћи али чија је управа амбициозна и агресивна.

У Републици Србији данас огромна већина пословних људи, посебно менаџера финансијских организација није “процесно оријентисана”. Они су усмерени на појединачне задатке, на послове, на људе, структуре, али не и на процесе – на скуп активности који обухвата једну или више врста улазних величина, која представља вредност за клијента, за корисника услуга финансијских организација. Реинжењеринг се усмерава на редизајнирање фундаменталног пословног процеса, а не на одељања или друге организационе јединице финансијске организације. Уколико је реинжењеринг усмерен на одељења или друге организационе јединице он неминовно пропада, а тиме пропада и пут ка променама. Након реинжењеринга стварног радног процеса финансијске организације, односно институције постаје очигледан и облик организационе структуре потребне за обављање посла на финансијском тржишту. Тај облик се радикално разликује од предходног.

У реинжењерингу информациона технологија, а посебно ИНДОК-систем (систем научних, стручних, техничко-технолошких информација, документација и комуникација) делује као *суштински оспособљивач*. Без информационе технологије, без ИНДОК-система процес није могуће, према емпиријским искуствима, подвргнути реинжењерингу. Информациона технологија јесте средство и моћна алатка која омогућава кршење старих правила и стварање нових модела процеса и

тиме раскид са старим моделима, са традицијом – намерно напуштање претпоставки које се тичу специјализације, секвенцијалности и тајминга.

Смисао реинжињеринга јесте стварање финансијских организација заснованих на одговорности. “Друштво организација, друштво знања, захтева *организацију засновану на одговорности*.”

Организације морају да преузму одговорност за границу своје моћи, тј. за тачку у којој спровођење њихове функције престаје да буде легитимно.

Организације морају да преузму “друштвену одговорност”. У друштву организација не постоји више нико и више ништа да се стара о самом друштву. Оне морају да се брину о друштву одговорно, у границама својих компетенција, а без угрожавања своје способности практичног извођења”.⁹⁾

На основу казаног може се закључити да је тржишној привреди, односно финансијском тржишту неопходна пословна етика, јер се етички захтеви у пословању не могу обезбедити на основу оквирног или системског поретка, који омогућава само одређени степен слободе и самосталности предузетничких одлука. Тако пословна етика испуњава празан простор и обезбеђује оријентацију у поступцима привредних актера и актера на финансијском тржишту. Њена основна улога јесте смањивање конфликтних потенцијала које ствара непотпуна детерминисаност међусобних односа привредних актера на свим нивоима, актера на свим сегментима финансијског тржишта, која је резултат ослобађања тржишних механизма. Пословна етика је та која даје легитимитет тржишној привреди, односно финансијском тржишту. “Тржиште даје велики допринос социјалном миру, али га нужно прате и етички слепе флексе. Пошто се оне не могу довољно покрити правним одредбама пратећег система, очито постоји потреба даљих етичких залагања, а тиме и захтев за етиком предузећа”.¹⁰⁾ Та залагања се односе на: а) усклађивање људског привређивања са природом (повезивање економије и екологије); б) однос између могућег и дозвољеног у коришћењу технике и технологије; ц) преиспитивање улоге хуманих вредности са аспекта потреба за људским опстанком; д) хумане аспекте укључивања запослених у процес рада, и е) примерен однос индивидуалних и друштвених права у оквиру захтева за располагањем друштвеним добрима и учешћем у усклађивању економског поретка оријентисаног на правичност.

9. Р. Ф. Друкер: Посткапиталистичко друштво, “Грмеч” – “Привредни преглед”, Београд, 1995., стр. 100

10. Н. Ленк: Ethik in der Wirtschaft, “Kohlhammer”, Stuttgart, 1996., стр. 67